

Акматов К.К.

**Т.САТЫЛГАНОВДУН ӨМҮР БАЯНЫН ҮЙРӨТҮҮДӨ
ЗАМАНДАШТАРЫНЫН ЭСКЕРҮҮЛӨРҮН, МАКАЛАЛАРДЫ, АКЫНГА
АРНАЛГАН ЫРЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУУ**

Акматов К.К.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОСПОМИНАНИЙ СОВРЕМЕННОКОВ,
СТАТЕЙ И ПОСВЯЩЕННЫХ ПОЭТУ СТИХОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ
БИОГРАФИИ Т.САТЫЛГАНОВА**

К.К. Akmatov

**USING ARTICLES, MEMOIRS OF CONTEMPORARIES, SONGS DEVOTED TO THE
POET IN TEACHING T.SATYLGANOV'S AUTOBIOGRAPHY**

УДК: 82. 282. (373.52.) (575.2)

Макалада Т.Сатылгановдун өмүр баянын мектепте окутууда замандаштарынын эскерүүлөрүн, макалаларды, акынга арналган ырларды пайдалануу тууралуу сөз болуп, бир нече усулдук сунуштар берилет. Акындын чыгармачылыгы жөнүндө айтылган окумуштуулардын пикирлери да анализге алынган.

Негизги сөздөр: заманчыл акын, адабий сынчы, өмүр баян, окутуунун каражаттары, эскерүү, үлгү сабактар.

В статье излагаются идеи об использовании воспоминаний современников, статей и посвященных Т.Сатылганову стихов при изучении его биографии, предлагается ряд методических рекомендаций. А также проанализированы мнения ученых о творчестве поэта.

Ключевые слова: акын-заманист, литературный критик, биография, средства обучения, воспоминания, образцовые уроки.

In the article its spoken about using memoirs of contemporaries, articles, songs devoted to the poet and several methodological suggestions are given in teaching T.Satyrganov's autobiography at school. Scientist's opinions about poet's work is also analysed.

Key words: zamanist poet, literary critic, autobiography, teaching means, memoirs, demo lessons.

Заманчыл акын, композитор Токтогул Сатылгановдун басып өткөн жолу, катаал турмушу тууралуу бир нече адабиятчылар, илимпоздор өз эмгектерин арнаган. Акындын өмүр баяны тууралуу сөз баштаганда белгилүү адабий сынчы Кадыркул Даутовдун эмгегиндеги “Ток этер жерин айтканда” макаласынан баштоого болот. Илимпоз акындын чыгармачылык жолу тууралуу төмөндөгүдөй пикирин билдирет:

“Токтогулдун чыгармачылык жолу көп жагынан замандаш өнөрпоздордукуна окшош болсо да, көп жагынан айырмалуу. Жакындыгы – ал деле ошолор жашаган коомдук-тарыхый баскычтын социалдык-маданий шарттары менен калыптанды. Көчмөн эл турмушу, тоолуу жер ыңгайына жараша күн өткөрүү ыкмаларына ылайык өзүнчө иштелип калган эреже, салттар менен дайыма колдонуп келген практикалык-тажрыйбалардын алкагында болду. Акыл-эс уюгунун кыртышына ташталган жандуу сезим, элестүү туюнтуу жөндөмүнүн уругу өнүшкө жол тартып, түрдүү көнүгүүлөрдөн өтүп, түрдүү жолдор менен

сабак алып, акырында келип өзүн таап алышы негизинен бардык эле таланттуу жандарда өзөктөш, канатташ, тагдырлаш болот. Алардын бардыгында Эле күнөөсүз балалык, бар-жокту билбеген кара курсак керектөөсү, алгач бөртүп кирген махабат ышкылары, күтүлүп-күтүлбөгөн турмуш чындыгына уруна баштоо баштан өтөт. Баары тең эле ушул темада ырдоодон жол алышат. Айырмасы – ушул эле чындыкты ар ким өзү жекече баштан кечирет. Өз жүрөгү кабыл алып, өз жүрөгү менен ачып, өз көзү менен көрүп чыгат. Ошол үчүн, анын кубаныч, кайгысы башкача болот. Балакатка жетип, өйдөлөгөн сайын жан багуу, нан табуу зарылчылыгы мойунга артылат. Тагдыр аларга ар башка жоопкерчиликти тапшырып, ар башка жол басып, ар башка өмүр сүрүүнү тартуулайт. Ошого өзү да өзгөрөт, шартка ыңгайлашат. Брдай турган темасы, айтчу сөзү жаңыланат. Өзү турмуш сыноосуна түшөт, адамдык ыйык парызы аныкталып, асыл өнөрүнө болгон тазалыгы бааланат. Келечек тагдыры айтылат. Токтогулдун акындык жолу деле ушундайча башталып, ушундай шарттар менен калыптанган” [1].

К.Даутов бул эмгегинде кыргыздын заманчыл акындарынын өмүр жолундагы, жалпылык, окшоштук жөнүндө кеп кылып, Токтогулдун өмүр жолун да ушул жалпылыкка байланыштырып, акындын алгачкы чыгармалары, 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн акынга тиешелүү тарабы тууралуу да пикирин билдирип, бир нече фактылык материалдарды сунуштайт.

Ал эми Токтогул Сатылгановдун өмүр баянындагы тактоону талап кылган, талашты туудурган маселелерди кыргыз адабиятын изилдөөгө, окутууга салым кошуп келатышкан А. Муратов, С. Оморовдор өз эмгектеринде кеңири чагылдырып берет.

Окумуштуу А.Муратов акындын туулган жылын, туулган жерин, ата-тегин, устаттарын, дегеле суроо туулган маселелердин көпчүлүгүн тактап, илимий корутундуларды берген. Токтогулдун туулган жылы тууралуу төмөндөгүдөй пикирин билдирет:

“Ж. Бөкөнбаев жазат: “1860-жылдын күзүндө Сатылгандын кара алачыгы кубанычка толду. Бурма эркек төрөдү. Сатылган колундагысын аябай бешик

той берди да, “Балдарым токтобой жүрчү эле, бул уулумдун атын Токтогул койдум” – деп жаңы төрөлгөн баласынын атын Токтогул койду”. Демек, акын 1933-жылы каза болсо 73 жыл жашаган. Муну Жоомарт эмнеге негиздеп, кандайча айтып жатат? Же кийин бул чыгарма жарыялангандан соң дагы беш жыл жашаган Бөкөнбаев бул дата туура эмес экен, мен жаңылыптырмын дедиби?.. А тургай ошого негизделип, Жоомарт “өкмөттүн адамы” болуп күркүрөп турганда, 1940-жылы, акындын 80 жылдык юбилеи өткөрүлгөн.

Тарыхчы А.Чукубаев 1958-жылы жазган эмгегинде архивдик документтердин негизинде анын туулган жылы 1864-жылдын күз айы экендиги далилденди деп айтат жана ал бул кишинин туулган жылы үч түрдүү 1859, 1860, 1864-жылдар айтылып келгендигин белгилейт. Бирок кайсыл архивдик документтер экендигин ачык айтып, кашкайта тастыктабайт. Деги ошол учурда архив бар болду бекен? 1949-жылы 25-ноябрда Т.Сатылгановдун 85 жылдыгы тойлонот. Архивдик документтер деп, менимче, абакка кесилгендеги акын өзү айтып берген маалымат боюнчабы, же сурак кылгандар жөн гана жазып койгонбу, айтор, 1964-жылдын 25-ноябры деген датаны карманып жаткансыйт. Бул так болбой калышы даде ыктымал экендигин тарыхчы айта кетпейтир.

Акын өзү “Кыйындык түштү башыма” деген 1898-жылы айдалып бара жаткандыгы ырында “Отуз төрт жашта оюлдум” деп атат, ага караганда туулган жылы 1864-жыл.

1937-жылы атайын комиссия акындын үй-бүлөсүнүн абалы менен таанышуу үчүн Кетмен-Төбөгө барып келип, алар Фрунзеде Калык, Алымкул, Атай, Жоомарт менен кеңешип туруп, Блохиндин атынан Кыргыз АССР Эл комиссарлар советинин төрагасы Баялы Исаевге кат жазат, анда акындын 70-жылдыгын белгилешибиз керек, ал 1867-жылы туулган деп айтышат.

Акын өзү 1928-жылы Фрунзеге барганда чайханада жолуккан Термечик уулу Шаршенге “алтымыш тогуз жашадым” деп айтып, өзүнүн абалын минтип түшүндүрөт:

“Кериге оттоп мал болдум,
Кебимди таппай дал болдум.
Кеңгиреген жаман чал болдум”.
Капталга оттоп мал болдум
Каруум кетип дал болдум.
Капырай, кангыраган чал болдум”.
“Абалым жок, алым жок
Арып калган кезегим.
Алтымыш ашып жетимишке
Барып калган кезегим”.

Бул ыр Шаршендин өз оозунун жазылып алынып, анын 1937-жылы чыккан китебине киргизилген экен. Ал кезде Токтогулдун бир жыйнагы да чыга элек кез. Шаршендин пикири кыйла оригиналга жакын болушу мүмкүн. Ага караганда Т.Сатылганов 1928-жылы 69 жашка чыккан болсо, 1859-жылы туулган болуп жатпайбы. Муну акын өзү айтып атат.

Ошондо акындын туулган жылы кайсыл жыл болот? 1859-жылбы? 1860-жылбы? 1864-жылбы? 1867-жылбы? Бул маселе дагы да тактоону талап кылат...” [2].

Ал эми О.Сооронов Токтогулдун туулган жылын тактоодо бир нече архивдик документтерге, илимий макалаларга, акын жөнүндөгү пикирлерге таянуу менен айрым ой-корутундуларды сунуштайт. Бир нече кызыктуу фактыларга таянып келип төмөндөгүдөй пикир менен оюн жыйынтыктайт:

“Демек, төкмөлөрдүн төрөсү, кол ойноткон комузчулардын кол башчысы, улуу акын жана композитор Токтогул Сатылганов 1864-жолборс жылы төрөлүп, 1933-жылы 23-февралда каза болгону даана экен” [3].

А.Муратовдун “Такталбаган Токтогул”, О.Соороновдун “Биз билген жана биз биле элек Токтогул” деген эмгектери акындын өмүр жолун, чыгармачылыгын мектепте окутуп-үйрөтүүдө негизги таяныч болуп бере турган негизги булактар.

Мындан сырткары акындын өмүр баянына байланышкан урунттуу учурлар менен тааныштырууда гезиттик материалдарды да пайдаланууга болот. Маселен, Токтогулдун 150 жылдыган арналган бир нече материалдар жарык көргөн. Бирин-бири толуктаган маалыматтардын катарына “Кут билим” гезитине жарыяланган окумуштуу С.Рысбаевдин “Акын-демократ Т.Сатылгановдун адамдык жана акындык тагдыры тууралуу жаңы ойлор” деген макаласын кошууга болот. С.Рысбаев: “Улуу акын, “тоо булбулу” Токтогул Сатылгановдун өмүр баянындагы бир катар так эместиктер менен саясий бурмалоолор да бар экендиги эгемендик жылдарынын алгачкы күндөрүндө эле айтыла баштаса, дагы деле болсо андай сөздөр кулактын кыйырынан өтүп, көздүн жаздымында калып келатат” деген ой менен өз пикирин билдирет [4].

Жогоруда аталган эмгектердин бардыгында тоо булбулу Токтогулдун өмүр баяны абдан кеңири иликтенгендигин, бир нече фактылардын далиленгенге аракет жасалганын окуп отуруп, кээде мугалимдин да бир пикирге келе албай, алдастап калары талашсыз. Эң негизгиси адабиятчы мугалим алгач өзү терең үйрөнүп, колдо бар материалдар менен жакшылап таанышып, керектүү өлчөмдөгү фактылык маалыматтарды гана окуучуларга сунуштоосу шарт. Окуучуларга мүмкүн болушунча тарыхый чындыкка жакын материалдарды берүү керек.

Ал эми акынды окутууда дагы бир баса белгилеп кетүүчү жагдай Жоомарт Бөкөнбаев менен Токтогулдун байланышы, алардын карым-катнашы. Бул маселеге кеңири токтолуу да адабиятчы мугалим үчүн чоң мааниге ээ. Анткени Токтогулду адабиятка алып келген, анын ырларын эл оозунан жыйнаган, калыпка салган Жоомарт Бөкөнбаев болгон. Бул багытта жогоруда аты аталган окумуштуулардан А.Муратов “Токтогулдун ырлары түзөтүлгөнбү?” деген макаласында далилдүү пикирлерди билдирген.

Акындын 150 жылдыгына арналып “Кут билим” гезитине чыгарылган Ч.Кийизбаеванын “Жоомарт-

тын Токтогулга арнаган төрт жылы” [5] деген макаласы да эки акындын байланышын ачыктоого, аны окуучуларга жеткирүүдө негизги материал болуп бере алат. Макалада Жоомарттын: “Төрт жыл убагымды Токтогулдун ырларын жыйнап, аны басышка даярдап жана чыгарууга, анын 75-жылдыгына байланыштуу юбилейлик тоюна көрүлгөн камылгаларга жумшадым”, - деп жазган эскерүүсү менен башталып, акындын Токтогулду кыргыз адабиятына кайра жаратууга жасаган жигердүү ишмердүүлүгү тууралуу айылган. Бул гезиттик материалдын акындын өмүр баянындагы урунттуу учурду окутууда пайдасы тиери талашсыз.

Токтогулдун замандаштарынын эскерүүлөрү да, окутуунун негизги каражаты катары кызмат кылат. Тоголок Молдо, Калык Акиев, Алымкул Үсөнбаев, Кара Молдо, Абдыкалык Чоробаев ж.б. эскерүүлөрү акынды терең таанып, анын чыгармаларынын турмуш чындыгына бир топ жакын экендигине ынанууга жардам берет. Бул эскерүүлөрдү окуу китебине киргизүүгө мүмкүн болбогондуктан мугалим Сүйөркул Тургунбаев түзгөн “Токтогулдун замандаштарынын эскермелери” [6] деген китебине таянып, айрымдарын окуп берип, окуучуларга тааныштырса болот.

Ал эми Токтогул жөнүндө жазылган бир топ акындардын ырлары да окутуудагы негизги каражат катары пайдаланылса болот. Маселен акын Байдылда Сарногоевдин “Токтогулга” деген ыры:

Толгон күүнүн, чексиз ырдын автору,
Тоо булбулу, сенин ысмың жүрөктө.
Ырларың ок тешип манап өпкөсүн,
Комузунду найза кылдың күрөштө.

Жырткыч залым заарын чачты жыланча,
Бирок ага ууланбадың, сезбедин.
Бир гана сен ажал арбап жатса да,
Биз жашаган нур заманды көксөдүң.

Коржондогон эшен, кожо, молдонун,
Ачык айттың ачкөздүгүн, соргогун.
Асман менен чабыттаган бүркүттөй,
Терең карап келечекти ойлодун.

Талантыңды артка тартып көп кадам,
Өч болушкан өзүң айткан “Беш каман”.
Өткүр жүрөк, кайратыңды басынтып,
Өмүрүңдү чокко салган ал заман.

Сен жатканда кучагыңда тумандын,
Күн жылмайды көөдөй түндү таратып.
Таттуу тилиң таңшып чыкты булбулдай,
Ленин сага жаңы жүрөк жаратып.

Ырларыңда жыргал күнүн элиндин,
Черин жазып келатканда көңүлдүн.
Карылык кууп, өлүм кыстап өчөшүп,
Кайран булбул калың элден бөлүндүн.

Бизде калган ырларыңды тамчысы,
Кымбат сөздөр өзүм менен бир кетти.
Аз да болсо көптөн артык баалайбыз
Атагыңды ар улуттар сүйлөштү.

Токтогул Сатылгановдун өмүр баянын, чыгармаларын окутууга жалпы 6 саат бөлүнгөн. Анын ичинен өмүр баяны 7-класста таанышуу иретинде үйрөнүлсө, 8-класста атайын 1 саат ажыратылып кеңири окутулат. Акындын өмүрү-чыгармачылыгын окуп-үйрөнүү боюнча Канымгүл Сураналиева “Токтогул Сатылгановдун өмүрү-чыгармачылыгын окуп-үйрөнүү боюнча үлгү сабактар” [7] деген китебинде бир нече сабактардын үлгүлөрүн сунуштаган.

Демек, Токтогул Сатылгановдун өмүр баянын, чыгармачылык жолун окутуу-үйрөтүүдө материалдар жеткиликтүү деңгээлде деп айтууга болот. Болгону адабиятчы мугалим акын жөнүндө айтылган замандаштарынын эскерүүлөрүн, адабий макалаларды өз орду менен пайдалануу, окуучулар менен бирге терең анализдөө негизги мааниге ээ.

Адабияттар:

1. Даутов К. Издегеним тубаса акын, тунук поэзия // “Бийиктик”, - Б., 2008. 267-268-б.
2. Муратов А. Такталбаган Токтогул // - Б., 2014. 20-21-б.
3. Сооронов О. Биз билген жана биз биле элек Токтогул // - Б., 2014. 16-б.
4. Рысбаев С. Акын-демократ Т.Сатылгановдун адамдык жана акындык тагдыры тууралуу жаңы ойлор // Кут билим гезити, 14-март, 2014-жыл, 7-б.
5. Кийизбаева Ч. Жоомарттын Токтогулга арнаган төрт жылы // Кутбилим гезити, 3-октябрь, 2014-жыл, 10-б.
6. Токтогулдун замандаштарынын эскермелери. Түз.: С.Тургунбаев // - Ф.: “Адабият”, 1990, -146 б.
7. Сураналиева К. Токтогул Сатылгановдун өмүрү-чыгармачылыгын окуп-үйрөнүү боюнча үлгү сабактар // - Б., 2014. -110 б.

Рецензент: д.пед.н., профессор Үкүева Б.